

... и във Великой Даври отровното, смертоносно и несносно наше страдание, което стана достоплачевно и чудесно на ангелите и на човеците позорище! Вечная память вере и благочестию! Удивление и недоумение на всичките вери и народи! Ужас и трепет българскому ни народу!...

Станало безцестно позорище на човечеството, противно на свещените закони, стид и срам на държавата, омраза на народа ни, ужас на подобните и присмех на света!

Невежество и суеверие, усилившийся в горка България. . . По справедливости с въздишание говоря вам, подобний мне по ревности общенародния ползи, Андрее любимче, тия жалостни речи: Тма обемлет круг българския земли и мрак народат! Умутах ся в марчината и се таркаля в темнината! . . . От чадата си отнема хлябът и го хвърля на людските пцета. . .¹

И неслучайно такъв изблик на страстна афектация води към възвишения стил на одата. От ритмувана проза Неофит преминава към стихотворна импровизация, в която стихийно налущква нещо от движението на този литературен вид:

Непостижимая и правосудящая судьба!
Ужасная мира сего дьявола и плоти борба!
Кедри Ливанстии над облаци верши возвысили!
Дуби Моавидстии клони простерши, надвисили! . . .
Тяжко и несносно е бремя!
Но безначално и безконечно е время!
С искрената любов любов питая;
за народат си сърдце ми кат воск истая!

Авторът се отдава на един героично-патетичен подем на чувствата. Въображението е въодушевено от борбата на силите на доброто и злото във всемира, докато лиричното възмущение се въззема от душата като съкровена изповед на най-интимното: „За народат си сърдце ми кат воск истая.“

* * *

Въпреки че Неофит Бозвели не е в състояние да постигне по-чист лиризъм, лирическите партии в диалозите, интимните признания в писмата, стихотворните опити са момент в развоя на лирическите изповеди, чиито наченки възлизат към „История славянобългарска“. Агитаторът за черковни правдини става родоначалник на оня реторически лиризъм, който характеризира поетическите опити на Раковски. Сродни са тук не само идеали и буен темперамент, но също патос и сарказъм, реторично повдигнат тон и склонност към стихотворна реч. От значение е не толкова чисто художественото отношение към мотивите, колкото съдържанието като свидетелство за всичко изживяно, почувствувано и мислено.

¹ В. Д. Стоянов Цит. съч., с. 158, 164.

РЕТОРИЧЕСКИЯТ ЛИРИЗЪМ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Росица Димчева

Ако лириката през Възраждането добива автономия едва с делото на Петко Р. Славейков и Христо Ботев, то за историка на този литературен род са интересни не само сполучливите опити за преобразяване на личните чувства и афекти в творческо настроение, но и произведенията на онези първи възрожденски дейтели, които, без да създават чиста литература, водени от романтично-сентименталната чувствителност или от патриотичното въодушевление на епохата, попадат на лирически отстъпления и стихотворни импровизации. Вниманието на изследователя на тази ранна книжнина се насочва предимно към смесените и междинни форми, към възможностите за преход от един вид произведения в друг — процеси, които трябва да бъдат доловени при всеки отделен случай. За да се изучи потеклото на елегията например, трябва да се проследи появата на елегичния елемент в история, летопис, автобиография, диалог, патриотическа тъжачка, епистолярна проза, стихотворни упражнения и постепенно да се стигне — при по-значително дарование и при по-добра школовка — до избистряне на изстраданото и мечтаното във форма на елегия.

Проследяването на историческата традиция и началните форми на лириката през Възраждането включва и интимните изповеди и признания на обществени дейтели като Неофит Бозвели. Лишен по време на двете заточения (между 1841—1844 г. и 1845—1848 г.) от възможност за непосредствена дейност, този организатор на борбата за черковна независимост заменя практическата намеса с вътрешна активност, пряката агитация с писмена пропаганда. Всичко в обществено-психологическата атмосфера тогава — пробуденият интерес към действителността и нейните проблеми, повратът към настоящето и неговите борби, ръстът на българското самосъзнание — съдейства за развитието и обособяването на такива произведения, които съчетават неусетно критиката на съвременността с литературата: диалога, писмото и мемоара. Ако появата и развоят на тези три вида не могат да се разглеждат извън книжовното дело на Неофит Бозвели, то реторично-лиричното вънление, проникнало в неговите диалози, епистолярна проза и мемоарни фрагменти, е звено в еволюцията на лирическите импровизации от техните наченки у летописците, Паисий и Софроний Врачански, към стихотворните опити на Раковски.¹

¹ За обработването на диалога, епистолярната проза и полемичния мемоар от Неофит Бозвели у Р. Д.: „Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература“ (Год. Соф. унив. Фак. по слав. фил., т. 64, 2, 1970).

За първи път в „История славянобългарска“ на Паисий наблюдаваме едно лирическо вълнение, извикано от някои елементарни чувства, които вдъхват живот на нашата възрожденска поезия: патриотическо въодушевление при апотеоза на българския народ и мека носталгия по миналото. По-дълбоката афектация на националното вдъхновение при възхвалата на род, отечество и племенни добродетели се заменя със смекчаващия елегизъм на историкоромантичния копнеж по миналото. Паисий продължава в нов дух старобългарската традиция в обработването на плаحوвете, където долавяме ту отзвучи от гръцките лиро-епически *θρήνοι*, ту внушения от библейските плачове на Йеремиа, Исая (гл. XXV), Йезекиил (гл. XVII) и Давид („Псалми“, 38, 41, 68, 78, 87, 101). У Паисий тази обичайна форма търпи известна еволюция към патриотическа тъжачка, която показва генетическа връзка с плаحوвете в творбите от края на XIV и началото на XV в. на Григорий Цамблак (Похвално слово за Евтимий, Разказ за пренасяне мощите на св. Параскева от Търново във Видин и Сърбия), на Йоасаф Бдински (Похвално слово и житие на Филотея), на Константин Костенечки (Житие на Стефан Лазаревич), на автора на българската хроника от XV в., на Димитър Кантакузин (Житие и похвала на Иван Рилски, Молитва към Богородица).

Елегическият елемент е застъпен и в ония форми на мемоара, които се развиват към края на XVIII и началото на XIX в. — летописите и автобиографията на Софроний Врачански. Тук отсъствува патриотичният възторг на Паисий, който цели да извика волеви тласъци и съкровени патриотични пориви. Облъхва ни потресна скръб-примирение, подирила изход в страдалчески стонове или в ридания по всичко печално и безутешно в живота на българина.¹

По стъпките на Паисий съвременниците на Неофит Бозвели отреагирват в патриотически плачове тревоги и разядливи съмнения, надделени от волята за надмогване инертността и от вяра във възраждането на народа. С цялата откровеност и задушевност на изповедта, с всичко искрено-патетично в слога този вид елегически излияния става най-подходящата форма за патриотическите вълнения през ранното Възраждане. На плач се отдава покъртеният от страданията на българите Константин Огнянович в предговора към „Житие светяго Алексия, човека божия“ (1833). Книжовникът заклина миналото величие на българите сред безпросветения мрак на настоящето. Болката от мъртвилото в България е намерила прочувствен израз: „Слези ми низ лице течат“. В „Разговорник греко-българский“ от 1835 г. Христиаи Павлович не пропуска да отбележи в елегически разчувствуван тон, че България, която някога се е „възвишавала като кедр ливански, после жалостно пропаднала и днес лежи в безславие“. Подобни настроения проникват и в предговора към „Царственика“ от 1844 г., където Павлович припомня на своите сънародници техните „славни прародители“. В „Краткое и ясное изложение... на греческия язык“ (1835) Неофит Рилски, дълбоко огорчен от състоянието на образованието, изплаква: „О, беда! О, сон глубокий! О, плача достойное дело! О, обида за нежната наша юност!“ В уводната статия към пробния брой на сп. „Любословие“ (1842) Константин Фотинов се провиква: „Ах, скорб наша

¹ По-подробно за лиризма на Паисий, летописците и Софроний у Р. Д.: „История славянобългарска“ на Паисий и наченките на литературните видове във възрожденската литература. — Литературна мисъл, 1971, кн. 3; „Начало на мемоарната проза в българската възрожденска литература“. — Литературна мисъл, 1972, кн. 4.

и стыд! Народи послешни и народи безкнижни начнаха и зафатиха на нашите дни да просвещават ся и да умножават училищата нихни. . . , а българскио народ спава!!! Горко, горко ти ест, народ многочисленный, и на полза своя нечувствъный и нерачителный.“

Покрай внушенията от Паисий и от неговите родолюбиви последователи Неофит Бозвели изпитва влиянието и на множество съчинения в новата гръцка и сръбска литература. В своите „Нови студии из областта на българското Възраждане“ проф. Иван Шишманов посочва като извори на Неофит гръцките диалози от края на XVIII в. „Плачът на Румелия“ (*Τῆς Ρούμελης τὸ τραγῳδία*) и „Руснак, Англичанин, Французин“ (*Ρωσσι — Ἀγγλο — Γάλλος*), поемата на Йован Стерия Попович от 1825 г. „Слезы ими же Болгария нещастие лета 1377 сбывшее ся оплакивает“ и сръбския диалог от 1815 г. „Мати Сербия и сын Сербии (Сербие плачевное пакипорабощение лета 1813)“¹. Проф. М. Арнаудов прибавя и съчиненията на З. Орфелин „Плач Сербии, еяже сыны в различных государства разсеялися“ (1761) и „Горестный плачь славныя иногда Сербии“². Докато „Руснак, Англичанин и Французин“ и „Мати Сербия и сын Сербии“ откъм основната си концепция са диалогични памфлети, въпреки че някои техни партии звучат като плачове, „Плачът на Румелия“ е патриотически мириолог, държан в диалогична форма. Плачовете на Йован Стерия Попович и на Захарий Орфелин са стихотворни импровизации.

Най-рано през края на XVIII в. се явяват новогръцките диалози. Първообразите на този вид книжнина се намират вероятно сред византийските диалози, а също сред цикъл оплаквания, възникнали след превземането на Цариград от турците. Или книжовни, или чисто народни по вдъхновение, тези жалби за Константинопол са плачове-памфлети, стихотворни опити и тъжачки в диалогична форма, в които драматически патетично и лирически екзалтирано се излага печалното събитие, отправят се укори и молби за помощ към европейските кнзе и народи. Естествена е появата на диалогичната форма — страданиято изисква споделяне, отзвук, непосредствено участие на другия.

През 1901 г. историкът на византийската литература К. Крумбахер публикува една тъжачка в диалогична форма за падането на Константинопол под турска власт. Текстът, чиято най-ранна редакция е загубена, е от края на XVI в. Мотивът — разговор между олицетворени градове — е зает вероятно от древноеврейската поезия (Йереимия). На плача на Константинопол се озовават Ерусалим, Александрия и Антиохия. Те тъжат за разрухата, за гаврата на варварите с християнския култ:

„Тежко ми! Въпреки всичко, което изстрадах, никой не ме съжалява. При цялото зло, което изпитах, никой не мисли за мен. . . Има ли някой светец, който да измоли милост от бога, за да ни помогне и спаси от робството? Аз съм съвсем разбит от нещастieto.“³

В драматична форма е държан и плачът-разговор на два кораба (*Ἀνάκλημα τῆς Κωνσταντινόπολης*), от които научаваме изживения ужас и гаврата с всичко свято.⁴ Познат е и един плач-памфлет за същото събитие. Авторът на доста дългата (1000 стиха) и непоетична творба е движен от силни афекти. В трескаво неспокойствие той излага трагедията на своите съотечест-

¹ Ив. Д. Шишманов. Нови студии из областта на българското Възраждане. — В: Сб. БАН, XXI, 1926. С. 498—553.

² М. Арнаудов. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот — дело — епоха. С., 1930. с. 278.

³ К. Кrumbacher. Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel: Sitzungsberichte der philos. philol. und histor. Klasse der kgl. bayer. Akademie der Wissenschaften, Heft III, München, 1901. S. 365.

⁴ E. Legrand. Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellén., Nouv. série, vol. 5, 1875, p. 85—100.

ственици, оплаква тежката загуба, отправя гневни укори към виновниците и настоятелни молби към европейските князе и народи, които се надява да спечели за каузата на християнството. Чувствата на момента овладяват изцяло автора и под техния мъчителен напор той не е в състояние да се възмogne до елегическо съзерцание, както и до художествено оформяне на изживяното:

„Господарят на небето, сърцеведът бог знае как аз в мрачна нощ тъй често се вдигам от постелята при спомена за бедствието на Византия. Тогава звучи моят плач. Като поток струят горещи сълзи от моите очи и мощно духът ми ме тласка да опиша случилото се, да опиша злощастната съдба на царския град. Ставам да пиша, докато падна изнемогъл, и пак се надигам, за да започна отново. . . Смесвам мастилото с горчивите сълзи на страданието, въздишам и с разкъсано съзнание едва държа перото. . . Не мога да откъсна духа си от тази работа.“¹

През 1458 г. непознат автор пише тъжачка за поробването на Атина. Той предоставя думата на самата персонафицирана Атина, която оплаква унижението на своите деца и призовава закрилницата Мария за спасение.² Византийският историк Дука (1400—1462) завършва своето развълнувано и покъртително описание на последните дни на Византия със скръбен „Плач за падането на Константинопол“. Той привежда дълъг пасаж из плача на Йеремия, така отговарящ на потреса в душата му, за да сподели в заключение смиренieto и вярата на библейския пророк (Памятники византийской литературы IX—XIV веков, 1969, с. 424). Към тази категория произведения трябва да отнесем и песента за Света София.³ Подобни оплаквания срещаме в известната „Повест за падането на Цариград“, позната и в нашата дамаскинска книжнина през XVIII в., където прониква чрез руската литература.

Византийските плачове представляват интересна аналогия със споменатите вече плачове на старобългарските писатели от края на XIV и началото на XV в. Общи са не само основните настроения, но и внушенията от библейските плачове. Старобългарският писател също стои сред националната катастрофа без илюзии и надежди и неволно мисли за мартирологията на библейския народ, намерила своя вдъхновен пророк и своето възмездие:

„... когато всяка възраст от мъжки пол падна под оръжие, когато се извършваше невероятното чудо, що Йеремия тъжно възпява: „Проляха кръвта им като вода около Ерусалим и нямаше кой да ги погребее; изоставиха труповете на рабите ти за храна на птиците небесни и телата на преподобните ти — на земните зверове. . .“ Съжالياвам те, о, църкво, съжالياвам те поради това неочаквано разорение! На тебе говоря, Търновска славо! От такава на каква се превърна. . . О, земя и небо, страдайте заедно с нас! Над нас се изпълни Давидовото: „Очаквах състрадател, но го няма и утешител, ала не го намерих!“ (Йоасаф Бдински)

В новата книжнина на балканските народи, както наблюдавахме вече това при Паисий, плаchoвете за гибелта на християнските държави, разорени и поробени от турците, отново оживяват като патриотически тъжачки, приели някога по-обхватната форма на мириолога. Ако при автора на „История славянобългарска“ може да се проследи връзката със старобългарската традиция (плача на Константин Костенечки по разрухата на балканските държави в „Житие на Стефан Лазаревич“),⁴ то при сегашното познаване на нещата

¹ A. Ellissen. *Analekten der mittelalterlichen und neugriechischen Literatur*, Leipzig, 1857. S. 203, 205, 217, 243.

² K. Grumbacher. *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1891. S. 424.

³ К. Димарас. *История на новогръцката литература*. С., 1971. с. 60.

⁴ Н. Драгова. *Домашните извори на „История славянобългарска“*. — В: Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, 1962. с. 324.

е трудно да се установи документално пряко влияние на византийските творби върху новогръцките. Несъмнено появата на такива сродни по форма произведения се дължи и на повишената чувствителност при големите исторически катастрофи и обществени превратности, при които те възникват. За това говори и аналогията, която проф. Шишманов прави между гръцките и сръбските патриотически тъжачки и някои украински плачове, в които олицетвореното отечество оплаква своите нещастия. Бихме могли да разширим тези съпоставки с някои староруски плачове — подражания на Йеремию. В повестта за Меркурий Смоленски от XVI в. руската държава, разорена от нашествието на татаро-монголците, е представена като вдовица, която оплаква своите синове:

„... общая наша мати жерлом стоняше глаголющи: „Сынове, сынове русстии, аз зрю изюставающи вас, чадолюбимых бывших мне. Чаде мои, чаде мои, прогневавшей господа своего и моего творца Христа бога, вижю вас от пазухи моеа отгоргаемы и в поганьских руки немилостиво впадша. . .“¹

От началото на XVII в. е „Плачът за пленяването на Московската държава“, където срещаме изобличение на греховете, описание на божие наказание и реторични изяви на скръбта.²

Общо за всички тези произведения, проникнати от несдържана горест и от християнска вяра в providението, е въздействието на библейските плачове с олицетворението на ридящата след разореното земя-държава (пророк Исая, гл. XXIV) с персонифицирания град-пепелище:

„Как самотно седи градът, някога многолюден! Той стана като вдовица; великият между народите, князът над областите стана данник. Горко плаче той нощем и сълзите са по страните му“ (Плачът на Йеремию, гл. I, 1—2).

Сред новосръбските и новогръцките образци на Неофит Бозвели най-силно е влиянието на Йеремию върху импровизацията на Захарий Орфелин „Плач Сербия яже сыны в различных государствах разсеялись“. Вплите на олицетвореното поробено отечество, отчаянието и срамът, изразът на тези настроения чрез техните физиологически спътници ни отвеждат към библейския образец:

„Моје око лије потоке суза. . . вид ми се помрачио, руке ослабиле, изгубила сам снагу. . . Неприятелѣ наперше на ме своје стреле зубе са ми избили, па ме хране осевцима, поје ме отровом. . .“³

У Йеремию: „Окото ми пролива вода. . . Изопна лъка си и ме постави като прицел на стрела. . . Насити ме с горчивини, опи ме с пелин, при това счупи зъбите ми. . .“ (I, 16; III, 12—16).

За разлика от старите произведения, останали при плачевните и умолителни тонове и призови за покаяние и помощ, в новогръцките съчинения на преден план стои памфлетното обсъждане на жизнено важните за съдбата на Гърция въпроси, с което се цели да се пробудят социалните чувства и националното мислене, да се надмогне бруталният егоизъм на водещите класи и да се подготвят духовете за свободата. Нов момент е персонификацията на родината (Елада, Мати Сербия). За разлика от византийските творби, останали при религиозно утешителното и християнски примирителното, старият образ на ридящата земя-държава се преосмисля в нов дух, превръща се в символ на патриотичните външения на епохата, който кара душата да се отеква с непознати

¹ Л. Г. Белецкий. Литературная история повести о Меркурии Смоленском. — В: Сб. ОРЯС, т. 99, № 8, П. гр., II, 1922. с. 49.

² В. П. Адрианова-Перетц. Лирикоэпическая плачи в древне-русской литературе. — В: Очерки поэтического стиля древней Руси. АН СССР, 1947. с. 174.

³ Т. Остојић. Захарија Орфелин. Живот и рад му. — Срп. краљ. акад. наука и уметности. Посебна издања, књ. XLVI, Науке философске и филолошке, књ. 12, Београд, 1923. с. 98—99.

преди настроения и мисли. Неизвестна е и историко-романтичната носталгия, която изисква дистанция спрямо преживяното, проясняване на скръбта с вярата във възстановянето на народния дух. Това миньорно настроение дава нов тон на патриотическите плачове, като често минава в хаплива сатира.

Приемник на Паисий и Софроний, Неофит Бозвели вижда в тази гръцка и сръбска книжнина образци на патриотически миролози, долавя и един елегично-сатиричен тон, който така добре отговаря на неговата поривиста натура. В книжовното му дело новият лиризм с елегичен или възторжен тон добива по-развити форми при по-голямо разнообразие, дълбочина и сложност на изживяванията и при нови мотиви.

2. ПАТОС И ЛИРИЗЪМ

У Неофит Бозвели дарованието на реторика не изключва донякъде и натурела на писателя. За този компромис на природата най-подходяща е формата на диалога, която може да се постави на границата на публицистиката и литературата. Неофит е убедителен и в сродните видове — писмото, проповедта и мемоара-памфлет. Когато се опитва в лирически импровизации (елегия, послание, ода), този човек на страстите и на ясната мисъл не съумява да се възмogne до художествена форма. Неофит не е лирически настроен, а е патетически възбуден. Енергичният темперамент и националното въздушевление водят към драматично движение. Основен елемент на произведенията на възрожденеца не е лирическата изповед, а патриотическият патос, избухнал в извителни изобличения срещу фанариоти и чорбаджии или в сантиментални стонове при палещата болка от настоящото мъртвило. Дори когато е спокоен от лирическо настроение, Неофит не се задоволява с неговото незабележимо, интимно въздействие и прибегва към похватите на ретора, за да оформи трепналите в душата чувства. Той не оставя това вълнение да прозвучи тихо, да увлече ненадейно, да се влее в сърцата, а го предава с ярки краски, врязва го в съзнанието на своите четци с повишени тонове и гръмки слова. Действително в неговите произведения има много чувство, но в чувството само по себе си все още няма нищо творческо. Истинският художник умее да преобрази своите чувства в продуктивно настроение, да ги обективира в образи и звуци. За него афектите не са само подтик, но и материал за лирически изповеди. Поетът по призвание не е само страдащ или ненавиждащ човек, но и творец. Воден от някои руски и сръбски образци, Неофит мисли, че искреността на чувството и примитивният метрически строй на речта са достатъчни за едно поетическо упражнение. Той споделя увлеченията на първите наши стихотворци (Неофит Рилски, Г. Пешаков, Г. Кръстевич и др.), които се насочват към някои външноформални белези на стиха, към техниката на силабическото стихотворство, разработвана от поетите на московска Русия) (първата половина на XVIII в.) и от техните последователи в Сърбия Захарий Орфелин и Д. Обрадович (XVIII в.), Лукиан Мушицки и Константин Огнянович (XIX в.). Делото на поета се разглежда като занаят, като техническо умение и ловкост. Показателно е, че в своите поетически опити и бележки от 1856 г. Раковски превежда гръцкото понятие „*φόρμα*“ и френското „*la forme*“ с думата „крой“. Рационалистическата представа за поезията като занаят, който се усвоява, е характерна за съседна Гърция. Както в Германия през първата половина на XVIII в., в Гърция не се защита духът на поезията, а се ценят външноформалните белези. Въздействува и наследството на александрийско-византийския период, чийто своеобразен ориенталски класицизм се характеризира с големи противоречия между форма и съдържание, със

смесване на видове и стилове, с надценяване разсъдъчния елемент и техническото.¹

И в диалозите, и в писмата Неофит скланя към ритмично оживяване конструкцията на фразата чрез рима и алитерация, като често минава от ритмувана проза към стихотворни импровизации. Тази склонност към ритмичното не се дължи само на увлеченията по римуване, на които Неофит винаги робува, но е отзвук и на една вътрешна вибрация, отглас е на волево-емоционалната динамика на духа. Но докато на Неофит се удава донякъде ритмично-драматичното движение на речта, той не притежава езиково-мелодичен усет. Този метежен дух няма търпение за грижливо и спокойно изложение, не притежава вътрешна способност за концентрация и затова остава обикновено при съвсем свободното импровизиране.

Въпреки всичко това в диалозите намираме лирични партии, тъй като сарказмът включва често пъти елегични ноти, чувства на възторг и дълбоко умиление. По-лиричен е Неофит в писмата, разкрили неговия вътрешен живот с всички тревоги на сърцето и на съвестта. За заточеника преписката с приятелите често пъти е само повод да изкаже чувства, които постоянно го тревожат. Писмото става интимна изповед и добива лирически тон, спънат само от старинния език и от желанието да се повиши впечатлението. Би могло да се каже, че писмото е в прозата онова, което е песента в поезията, защото тези два вида никнат като израз на лични чувства и на интимни настроения. И в писмото, и в песента изповедта се отправя към тесен кръг от съчувственици, а не към широката публика, както е случаят с драмата или с епоса. Трябва да четем елегичните импровизации в писмата до Николай Димчев от 21. III. 1844 г. и от 7. VII. 1844 г., трябва да доловим миньорното настроение в признанията до монаха Имк от 1842 г. и до цариградските българи от 1847 г., трябва а почувствуваме молитвения тон в писмата до Ал. Дучович (1842) и до Христант Новаков (1843), за да вникнем в интимните лирични ноти на Неофитовата изповед. Неслучайно писмата са прошарени със стихотворни упражнения, които развиват някои лирически моменти. В признания пред съратници в борбата Неофит се отърсва от силни изживявания и вътрешни кризи, за да се върне към здравето самочувствие и мине към големите задачи на обществена борба. В своята обширна преписка той дава прост и интимен израз на всичко, което движи душата му, хвърля го в отчаяние или във възторг, вдъхва му надежда и радост или му внушава мрачни предчувствия.

3. ЕЛЕГИЯ И САТИРА

Преди да се спрем на елегичните партии в произведенията на Неофит Бозвели, трябва веднага да изтъкнем, че страстната натура на възрожденеца, крайно повишеният тон на всяка негова афектация, решителността и готовността за дела, невъзможността да запази спокойствие и умереност в чувствата при вътрешна дистанция спрямо изживяното го правят неспособен за чисто елегично съзерцание. За разлика от Софроний и летописците, така съдържани в изявите на скръб и разочарование, Неофит е обзет от френезията на страстите. Резигнацията бързо отстъпва на буйно въълнение, забравата — на страстна злоба. Ако често неговите диалози, писма и стихотворни импровизации приемат формата на елегично-сентиментална изповед, то тя е винаги съпроводена със сатирични избухвания и с патетични призови. Можем да говорим за едно елегично-сатирично настроение като най-съответно на начина на из-

¹ K. Dietrich. Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur. Leipzig, 1902. S. 18—19.

живяване и създаване у Неофит. И естествените наклонности, и примерът на българските книжовници, и школата на съвременната гръцка и сръбска литература насочват възрожденеца към формите на плача, патриотическата тъжачка, мирнолога, където вътрешните бури и страдания намират своя верен и неподправен пръв израз с неговите физиологически спътници — сълзи, въздишки, стонове.

Като се има пред вид всичко това, необходимо е да очертаем влога на агитатора за черковна независимост в историята на елегията в нашата литература. В сравнение с Паисий, Софроний и летописците у Неофит Бозвели елегичното настроение се разкрива по-силно, с разнообразни отсенки, обхваща нови страни на живота и на чувствителността. Три основни елегични струи проникват неговото творчество: историко-романтичната носталгия при спомена за някогашната слава на България; острата носталгия по отечеството, налегнала душата на изгнаника и заточеника; резигнацията на патриота, сблъскал се с убийствената апатия наоколо и не намерил отзвук на идеалите и делата си. Тези три душевни струи стават характерни за интимната психика на нашите възрожденци и намират по-късно внушителен поетически израз в творчеството на Чинтулов, Славейков и Ботев. Първите съвсем несръчни и непоетични опити за даване форма на такива настроения намираме в книжовното дело на Неофит Бозвели.

Подсилена от патриотическите импровизации на сръбските и гръцките поети, историко-романтичната носталгия на първите възрожденци намира у Неофит нов, дълбок отзвук.

Возрожденецът се увлича от миналото и страстно го търси в настоящето. Овладей от романтиката на развалините, той грижливо издирва в „Детоводството“ от 1835 г. (Краткое политическое землеописание) „знаменитите останки“ на някогашна България, пръснати из Търново, София, Прилеп. Така заедно с Паисий Неофит подготвя типичните настроения и елегичната чувствителност на времето. И по-късно в своите диалози и стихотворни импровизации той се отдава на миньорни настроения, пробудени от историческите спомени и живата мъка по настоящето. Подобно на Паисий Неофит назовава тази носталгия „жалост“. В „Мати Болгария“ той извиква видението на свободната някога държава, „по-славна от по-младите си. . . сестри Русия и Сърбия. . .“, облечена в порфира и висон. . . на царският престол“, за да почувствува още по-осезаемо мъката от настоящето. Неофит не изживява тази носталгия като тиха скръб, а като болезнено чувство, което обжегва душата и невини е достатъчно смекчено, за да приеме форма на елегично съзерцание. В диалога „Любопитнопростый разговор“ любородецът, изненадан от отчаянието на своите сънародници, възкликва:

... като ви слушам, чи опустявате Мати Болгария! — която си била някогаж преславна а ныне и от сущите си чада омразна! Вервайте братия, весма ми дожале. . . Ах! Като слушам, сърцето ми изгоре.¹

Най-често това чувство избликва в патетично-исторически екскурси, където истинският лиризъм е заменен от афектацията на оратора:

„Тринова града! Тринова града! Някогаж на нашите преславни пратоци царствующий и престолный граде, а ныне стоиш от славата си пуст. . . Увы! Прожаленый Матер Болгария! . . . Ты горка! Ты си само остала за оплакване достойна! Сирото!“²

Неофит увежда ново елегично настроение — носталгията по отечеството, която изпитват прокудените от родната земя. Още по време на своето 18-

¹ М. Арнаудов. Непознатият Бозвели. С., 1942. с. 176.

² Любопитнопростый разговор. Вж. Непознатият Бозвели, с. 180.

годишно пребиваване в два пъти опустошавания Свищов (през 1810 и 1828 г.) той опознава болката на мнозина свои сънародници, принудени от междуособиците и от руско-турските войни да се изселят в чужди земи. Към тези спомени се прибавят и впечатленията от 1835—1836 г., когато Неофит минава през Унгария и има възможност да се запознае с български преселници и да разговаря с тях.¹ По-късно по време на двете заточения (1841—1844, 1845—1848) той сам изживява силно това властно инстинктивно влечение, този непреодолим стремеж по родината, който копнежно-радостно и болезнено-мъчително раздвижва душата. Затова с такава топлина предава в „Любопитнопростый разговор“ бляна на любородеца от чужбина по родната земя, трепета му при вида на съотечествениците от България. Затова така често Неофит е елегически възбуден в диалозите си, когато досегне темата за масовата емиграция на българите:

Тяжко и горко! Нам ли само са е дало да сме лишени от превожделенните си отчества, сродници и соседи — и да странствуваме скитающися по чуждии земи и да ся называваме чужденцы и страннопришелцы, живущи всякогаш покруснаты в скорби и печали, прожалены и сожалены, мыслящи возторже за отечеството си. . . Ах! Судбина, грозная ты богиня!

Кой ли прочее в светат по природы не знае, чи по-вожделенно нечто освен отечество, сродство и соседство нема и от то нигде, никогаш никой ни са е отрекъл до ныне. . . нема ничто друго по-сладко, но и по-славно, нито по-спасително, каквото любовта к отечеству, ни толко пожелательное, каквото живенето в отечеството ни, ни тако по-почтенное, каквото положение живота за отечество. Превожделенное отечество!²

Това отстъпление в елегически тон ни подготвя за прочувствената изповед в историческите спомени на Ив. Селимински при описанието на емиграцията на сливенските българи или за меланхоличните признания на Раковски в „Горски пътник“ (разказа на прокудения в чужбина Радой). По-далечните насоки на развитието на това елегично настроение и на различните форми, в които то се отлива, ни отвеждат ту към поети по дух като Чинтулов, Славейков и Ботев, ту към любители като Р. Жинзифов, К. Миладинов и Л. Каравелов.

Болезнено чувствителен към всеки отказ от изпълнение на дълга у сънародниците си, принуден да работи сред едно напласнено и неуверено общество, Неофит понася мъчително отсъствието на енергия и идеализъм в решителния за народа час. Претърпял провала на своята кандидатура за търновски митрополит през 1840 г. поради предателството на българските народни представители, той става жертва на своя висок национален и социален дълг. Внезапното коварно заточение в Атон и особено новите потресни доказателства за страх и равнодушие на съратниците към пострадалия водач хвърлят нашия черковен реформатор в горчиви съмнения и вълнения. Елегичните стонове в неговите диалози и особено в кореспонденцията от есента и зимата на 1843 г. изтичат от безрадостни размисли при апатията наоколо. В писмо до Иванчо С. от началото на 1845 г. той признава скръбта, която се е загнездила в душата му. „Известно е. . . каква да е рана, кога оздравя, беляк си оставя и свой от своите в нуждата си, като не получава милост, смертелно ся прожालява.“³

Това жестоко страдание при личното безсилие на заточеника и при общата апатия на сънародниците се разкрива в мрачни изповеди, където елегичният стон минава в злъчно негодувание. В писмо до монаха Имк от 1841 г. Неофит изплаква:

¹ Срв. М. А р н а у д о в. Неофит Хилендарски Бозвели, с. 277, 278; Непознатият Бозвели, с. 167.

² Разговор на любородните. — В: Сб. БАН, XIV, 1921. с. 9—10.

³ Сб. БАН, XIV. с. 52.

Увы мне! Прескорбна ест душа моя до смерти!

Беднейший же и всеокаянейший, и плача достойнейший, и болгарскому всему роду негли совсем непотребнейший! Толико время в заточении и в немощи лежащ, осужден, оставленный и доселе не помилванный.¹

Подобни чувства споделят и други наши възрожденци. В кореспонденцията на Неофит Рилски и Райно Попович намираме доказателства за смут, за дълбока меланхолия при загубване вярата да се следва избраният път. В писмо от 9. XI. 1838 г. Неофит Рилски признава на приятеля си в елегически обогарена изповед своята „печал“ и своето „унило отчаяние“:

Обзет съм! от конечно отчаяние и охлаждение за тия работи, що се касаеха до нашето любородство, защото съм чрезвичайно огорчен за някои си тукашни работи, които никак не можеха да тръгнат по желанию нашему сос всичките наши кровавы поты и неутомымы трудове. Того ради и произведе ся во мне толкова хладнокровие, щото совсем паднах во отчаяние и оставих се от сичките намерения. . . за ползата на нашето народа.²

Същите настроения проникват и увода на Райно Попович към „Христостията“ (1837), където книжовникът „жалостно се оплаква, че българските писатели напразно „горят свещите“, за да пишат своите книги при безразличие то на околните.

Само че докато Неофит Рилски и Райно Попович изживяват това настроение като пасивен елизъм, Неофит Бозвели никога не стига до атрофия на волята. Той не схваща изживяването чисто елегически, но трагически. В писмо до Йосиф Соколски от 24 април 1842 г. Неофит признава своята покруса: „Аз сам в Цариград и тука седях за народат си, а един цял народ да мя остави.“³ В изповедта на страданието Неофит е патетичен и възвишен, но не е лиричен:

Ох! Ако и аз молча, но каманите щат да начнат громогласно да выкат и планины те щат да екнат, и колико то народы живеят по светат ушыте им щат да заглахнат, умовете им щат да ся удивят и разсуждението им ще да ся вспре — за да разсуждават от как ся е светат создал, кото не е ставало в никой народ такова срамно и омразно нещо! Ах, единоплеменное наше болгарское общество и твоеите начальници!!!⁴

Това афектирано състояние губи напрежението си под напора на живото състрадание към народа, което създава противоположно настроение на хуманност и патриотически ентузиазъм:

Болгары, все болгары!!! Който на них се надее, той е всякогаж смущен и умыт му темнее! Надеждата му бурна вихрушка вarti, лудее! Но добры злы, всеблагий Бог да ны ги поживи и умовете им дано просвети, та кад са начали дано и совершат. . . Ох! Свой своего не храни, но тяжко и горко, който го нема!⁵

Наред с патетичните изяви на скръбта върви и нежно-сентименталната изповед за преживените страдания с тихите мисли за гроба и за смъртта, с меланхолните настроения и желания за утеха и приятелско съчувствие:

Увы! Златоцветущая ми младост си отхожда.

Дряхлая старост дебнешком прихожда!!!

Тези настроения се повтарят и по-късно след бягството от заточение през 1844 г., когато, обхванат от въодушевление при открилите се възможности за отхвърляне на духовното робство, Неофит с тревога забелязва, че не всички са склонни да споделят неговата патриотическа екзалтация и плановите му за решителни действия срещу гръцката йерархия. Писмата от август 1844 г.

¹ Непознатият Бозвели, с. 430.

² Димитриев. Писма по народното пробуждане. — Псп., XXV—XXVI, с. 57.

³ С. Станимиров. Из живота и дейността на Йосифа Соколски. — Изв. Ист. др., кн. VI (1924), с. 130.

⁴ Писмо до Йосиф Соколски (1842). Вж. Непознатият Бозвели, с. 434.

⁵ Писмо до Николай Димчов от 31 ян. 1844, публ. у М. Арнаудов. Неофит Хилендарски Бозвели, с. 516.

до юли 1845 г. са документ за тежките разочарования при опита да настрои при толкова апатия и зла воля инертните към родолюбие и борчески подем. Оптимизъм и песимизъм, елегически стонове и трезво сатирическо изобличение проникват тази преписка.

Тъкмо тези настроения на негодувание и разядливи съмнения, които се разтварят в умиление и вяра, по-късно, поетически изживени, намират художествено проявление и форма в елегичните-сатири на П. Р. Славейков. Не без значение е фактът, че този млад почитател на заточеника чете със сълзи на очи неговите писма, изпълнени с толкова болка, гняв и възмущение от хладнокръвието на сънародниците. Славейков помни дълго време елегическите изповеди и по-късно черпи от тях опора и утеха при собствените съмнения и страдания, съпътстващи неговата обществена и поетическа дейност.¹

Неофит Бозвели пръв се опитва да даде форма на такива елегични настроения, които гнетят и издигат вътрешно човека. Стихотворните импровизации на възрожденеца развиват някои от елегическите мотиви в писмата и диалозите. И поради неспособността да ни внуши поетически своите субективни изживявания, и поради необистрените чувства, и поради отсъствието на езиково-мелодичен усет Неофит Бозвели не е в състояние да постигне музикално-съзерцателното на елегията, вътрешната мелодия на представите, които се редуват плавно в душата.

В „Детоводството“ можем да наблюдаваме как елегичната импровизация възниква от желанието да се даде по-висок израз на историко-романтичната носталгия при вида на настоящото „жалостноплачевно“ състояние. В разчувствуван тон Неофит се обръща към младото поколение да си спомни „своите древни славеноболгарски праотци“ и преминава в стихове:

Които народа управляваха
и с наука го просвещаваха!
А ныне у него много училища пусты,
человек като помисли, изгубва си чувства!

В стихотворението „Песен за падение българское царство“ Неофит прави опит за по-обширна разработка на същия елегически мотив. Той стои под внушенията на Паисий и под влиянието на Йован Стерия Попович. Само че докато стихотворението на сръбския книжовник „Слезы ими же Болгария нещастье лета 1374 збившее ся оплакивает“ е патриотически плач, и авторът не откъсва погледа си от разрухата на настоящето, Неофит, в по-голяма степен елегически настроен, се отдава на своите видения из славното минало на България:

Ах, България, сладко име!
Ти ли си паднала из висине,
що беше некой време преславна,
царие и кралие тебе славиха отдавна,
що беше украсена с градове,
с церкви преславны и с царскы домове?
Беше просвящена от твой царие, от патриарси и кралие,
а сега у тебе много църкви пусты!
Человек кату помисли, изгубва си чувства.²

¹ П. Р. Славейков. Отец Неофит Хилендарски или Бозвели. — СбНУ, XII (1895). с. 379
В труда си „Петко Славейков. Живот и творчество“ (1968) С. Баева установява, че Славейков е притежавал „Детоводството“ на Неофит, и предполага, че той е познавал диалога „Просвещеный европеец“, както и писмата на заточеника до А. Робовски (с. 47, 60).

² Непознатият Бозвели, с. 281.

Елегичните възпоминания се прекъсват от отчаян зов за национално пробуждане. Авторът е силно разчувствуван („и съзри да пустим из очи“), но не е поетически вдъхновен. Той импровизира, но не оформя.

В двете елегии-сатири от есента на 1842 г. и от пролетта на 1844 г. Неофит дава сърдечен израз на интимното в чувствата си.¹

Началото на първата импровизация, писана по време на заточението в Зографския манастир, ни увежда в миньорно настроение на напразно очакване помощ и братско състрадание:

Ах, случайная напрасна судьбина!
Немилосердная, грозная богиня!
Смертно м'устреляваш, мощ ми не остана!
Есен си начна, зима приближава,
а никой никого братски не сожелява...
Буйны ветрове начина да веят,
Свет' Атонска гора варло люлеят!

Елегичните тонове скоро пресекват под напора на необуздало възмущение срещу показното благочестие на хилендарските монаси:

О пустыни жители, небесни сынове,
Чрез покривало претворности, красящих ся кринове!

Неофит следва свободно смяната на различни настроения, отдава се на противоположни афекти. От елегични стонове минава към сатира, после към патетична апотеоза на правдата („Живительный зефер ще да повее, покрывала притворности ще да развее!“), към молитвен тон („О, всезнаючи и правосудящи Боже! Ты знаешь какво дух мой изнеможе!“) и отново към саркастични укори спрямо озлобените и лицемерни „пустинни жители“.

Във втория опит от пролетта на 1844 г. се сменят светло настроение при вида на пробудената за живот природа и тежка скръб при мисълта за убийственото заточение:

Ох! Начнаха оживительни зеферы да веят
И всеите земнии садове да зеленяет...
Сладкогласнии же славии громко да пеят!
Ах! Мен ли ся даде в затвор да умирам?...
Кад гледам и слышам от жал да премирам!

Но и тук всичко съзерцателно на страданието е погубено в дълбоката афектация на ненавист срещу търновския митрополит. Изпаднал в гневна криза, Неофит минава рязко от елегия към сатира, която се превръща в личен памфлет, загубил литературна стойност.

Смесването на елегия и сатира характеризира и стихотворните послания на Неофит от 1848 г. до неговия съмишленик и приятел Андрей Робовски.² Новото тук е прояснението на елегичното настроение. Вярата в бъдещето и меланхолично предчувствие за близка смърт преливат в някои от фрагментите на тази недовършена и неформена елегия-послание, за да надмогне просветлението на чувствата:

Аз, окаянный, сам затворен!...
Но пак е у меня дух храборен!...
Но вие держайте, говорете!
Гърци из Болгария изпадет!
И держайте, небойте ся,
помнете мои словеса...

¹ Непознатият Бозвели, с. 286—287, 294—295.

² В. Д. Стоянов. Исторически материали по Възраждането на българския народ. — Псп. на Бълг. кн. д-во, 1882, кн. III, с. 165.

Неофит Бозвели прави опити за стихотворно излагане на третата елегическа тема в неговата проза — резигнацията на патриота, чиито идеали невинаги намират желания отзвук.

Безсилен за истинска поезия, въпреки искреността на чувствата Неофит има заслугата, че пръв се заема да даде една грубодидактическа обработка на този елегически мотив, който едва у Славейков в елегииите „Не пей ми се“, „Из отговорът на. . .“, „Жестокостта ми се сломи“, „Там отиде“ ще намери художествено оформяне:

За народат си любов питая,
сердцето ми като воск истая!...
Нашите всички токмо словом то желаят,
но делом нипочто ся не стараят.
За коихто до смерти страдаят,
никогаж, нипочто не пощадяват. . .

При друг случай Неофит импровизира:

Ах! Който за България със слези плаче,
прилича му в заточении да ся влече. . .

И така у Неофит елегията е само преход към сатирата. И поради вътрешни предразположения към сатирата, и поради отсъствие на поетически заложби възрожденецът не е в състояние да оформи една елегия. Въпреки това неговите произведения задълбочават елегическата чувствителност на времето и подготвят отдалеч появата на възрожденската елегия. Най-силно е въздействието върху Раковски, който е и под влияние на гръцката поезия от този вид.

4. ПАТРИОТИЧЕСКИ МИРИОЛОГ

Ако Неофит Бозвели не е в състояние да напише елегия, то плачът е най-съответна форма за разкриване на неговата патриотическа скръб с всичко болезнено и емоционално неизбистрено в нея. Той развива наченките на тъжачка у своите съвременници и прави опити за създаване на национален мириолог. В плаحوвете на Мати България патриотическата чувствителност на времето приема своя трагично-патетичен и сантиментално-елегичен израз.

Неофит има пред вид и плаحوвете на Давид, Исая и особено на Йеремия. Причината за трайното въздействие на мириолога на Йеремия трябва да търсим не само във влиянието на Библията върху формирането на вкус и писателски похвати в едно време, което задоволява интересите на духа чрез религиозно-етична книжнина, но и в характера на самата творба. Йеремия създава първия голям образец на патриотически мириолог, който запазва трайна привлекателна сила, защото е израз и форма на най-болезненото изживяване — страданието за отечеството и за земята. Оттук и значението на библейския плач, особено в старата византийска, българска и руска литература, когато тя трябва да стане отзвук на големи народни бедствия.

Без да подражава на Йеремия, както Захарий Орфелин, Неофит Бозвели е склонен да прокарва успоредица между нещастията на библейския и на българския народ. В своята болезнена чувствителност към страданията на народа („за народа си сердце ми кат воск истая“) той изпитва вътрешно родство с Йеремия, когото често призовава в произведенията си да оплаче нещастията на България. Покрусен от бедствията наоколо и възмутен от безчувствието към националните въпроси, Неофит се провиква в „Детоводството“:

Ах, България, всеокаяна България!
Скоро умилно презовы пророка Еремиа
На планината най-високо да ся каче,
Жалостно да тя нарежда и умилно оплаче!

В „Просвещения Европеец“ той повтаря в проза същия повик: „призовавам пророка Йеремию на планината най-високо място да ся качи. . . да тя рыдае и жалостно уплачи. . .“ В „Мати България“ наред с големите поети на древността Омир и Виргилий той заклина и „плачевнорыдателя йерусалимскога пророк Йеремию“ да „нареди и оплаче“ рожбите на България:

Туй . . . смертоносно тегло! . . . То, милая ми майко, то трябва да имам небо за хартия, морето за чернило и Матусаловите години, свободството на златога века и да призова на стихотворците боговдохновената цар пророк Давида, чуднаго Гомира, дивнаго Виргилия, чуднаго Овидия и плачевнорыдателя Йерусалимскога пророк Йеремию, за да ми спомогнат оживително да го изложя. . . чи слично сос пророка Йеремию и ты, премияла мати наша България, да выкните с него заедно прилично и жалостно да наредите и уплатете горките твои милини рождбы.¹

Неофит се стреми да внуши чувствата, които обгарят душата му, не само с познатата еднакво в корана и в новогръцката поезия хиперболична формула („да имам небето за хартия“ и пр.), но и чрез спомена за библейския пророк. Самата Мати България се сравнява с Йеремию. Същите призови се повтарят в писмото до К. Огнянович от 1843 г., но този път Йеремию трябва да изкаже личната мартирология на бореца за черковни правдини.

Внушението от Йеремию наблюдаваме и у други наши възрожденци. В ръкописа на Йоан Врачански от 1788 г. срещаеме миролога на библейския пророк. По време на заговора на Г. Мамарчев в Търново (1835) се пее песен, запазена в спомените на П. Р. Славейков:

Плаче Йеремию за Йерусалима,
плаче България, и ка слободия.

Покъртен от страданията и християнското търпение на своите сънародници, Раковски пише в „Горски пътник“ (вероятно под влияние на Бозвели):

О, бедна страждица България,
Кой пристойно да т'уплачи!
Где на света друг Йеремию
Твоя страдания да назначи?

През 1842 г. П. Р. Славейков импровизира по подражание на Йеремию един „Плач на Търново“, а през 1876 г. едно подражание на Байроновите „Еврейски мелодии“, в което дава израз на своето страдание от народните нещастия по време на Априлското въстание. В записките „Моето пътуване по Стара планина“ от 1872 г. П. Хитов говори за навика при гледката, открила се от Твърдишката планина, да „оплаква като Йеремию своето поробено отечество“.

По силата на дълбочината на патриотическата болка, без сам да е поет на страданията, както библейският пророк, Неофит Бозвели съумява да ни наложи трагичните си видения, да ни внуши афектите си, да ни вдъхне волята си за преодоляване на злото, защото никой от неговите съвременници не е прозрял така дълбоко, не е почувствувал така силно, не е изстрадал така болезнено-мъчително трагедията на народа в съдбоносния за съществуването му час.

Плаحوвете на Мати България силно напомнят откъм форма и жизнени настроения някои изповеди в кореспонденцията на Неофит от двете заточения. Неправдата на търновския митрополит, натякванията на калугерите, страховитото умълчаване на сподвижниците, мрачните мисли за съдбата на народа при невъзможност да се бори за духовното му въздигане водят Неофит по време на първото заточение до тежки душевни кризи (особено през есента и зимата на 1842 г.). Тези състояния се повтарят и по-късно през 1845—1848 г.

¹ Непознатият Бозвели, с. 52.

след новото жестоко коварство на Фенер и новия силен удар върху надеждите за извоюване на духовна независимост. В писма до сънародници Неофит се отдава на мрачни признания, проникнати от неуталожена нравствена болка. През 1844 г. той признава на ученика си Николай Димчов:

Не имеюх другое, освен... сос тяжко изглубены сердца въздышане накасо обявя какво до смерти преоскорблен седа ся нахождам. Боже, избави!... но негли не требаше ли барем сколикото на малкий перст сиромаш Лазаря на крайчицат намокрен да ми ся разхладят прегорелыте от невестественаго огня уста? Ох! ! ! Ако от своите не, а от другите ли! Блазе ми!!!¹

Не прояснена скръб раздвижва автора, а афектите на отчаяние, негодувание и протест в тяхната сурова, физиологична, елементарна сила разтърсват душата:

Прилеп язык мой гортани моему, плот моя изменися и уны во мне сердце мое, дух же оскуде и разум мой помрачи се.²

Неофит намира внушителен език на своето страдание, който напомня речта на Иеремия. Библиейският пророк винаги се стреми да предаде физиологическите спътници на своите афективни изживявания:

„Боли ме в дълбочината на сърцето ми. Цялата ми вътрешност се измъчва и аз не мога да мълча, защото ти чуваш, душо моя, звук от трѣба, шум от битка (Иеремия, гл. IV, 19).

Всичките сетива у Неофит са също така болезнено изострени, нервите са опънати, той не сдържа съзлите, въздишките и стенанията си:

Скорбы бо и печали отяготеша и превзыдоша главу мою... Аще и дух бодар, обаче плот немощна. Избави, боже! Вервай — плот моя изменися, крепкост изнеможе, язык мой гортани моему прилепися и разум уже помрачися! ! ! Очите ми от непрестанно текущих слез начаха да не довиждат и рука ми трепещуща не може да писува!... Измыма, боже!³

Неулегналите чувства избиват в оплаквания, в укори, в проклятия към съдбата. Някои изрази напомнят византийските плачове (например „Кровавыми слезами разтворих чернило“). В писмо до К. Огнянович от септ. 1843 г. той признава, че заточението, по-жестоко от призоваваната напразно смърт, минавало в „непрестаны въздышаныта, неуспешны нарежданыта, сос слезы плачове и прокляване живота“.

Неофит дава воля на чувствителността, разкрива своята природа, но не стига до загубване нравствена свобода на духа. В писмо до Андрей Робовски от 1847 г. той признава болката, изпитана от неговата „проскорбна до смерти душа“, от „полумартвеното му лутеуязвлено сердце“ и изповядва цялата си изключителна устойчивост в борбата с афектите на отчаяние и мъка:

Дух бодр, милودрагий ми любимче и състрадалниче народности ради, но плот немощна. От една страна, дряхлая старост, от другая — немощ болезни, от третия — крайная нужда и нищета ме прихлупили! Отвсякъде изнаоколо скорби, бедн, напасти и сожаления мя обиколили. Уви! Мы сми знаяли туй, което трябвало да се надееме, а не сми помисляли за онуй, от което надлежало да се устрашавами... О, боже, ужасний, но праведний во своихте совети и судби за человеческите чада!⁴

От такива настроения със силна физическа багра възникват плачовете-памфлети на Мати Болгария, при които вниманието е обсебено от ярките представи за народните нещастия и от извиканите от тях афекти. По аналогия с познатите творби в гръцката и сръбската книжнина най-значителното произведение на Неофит е озаглавено „Плач бедныя Мати Болгарии“. Според основната си концепция то е диалогичен памфлет, но редица негови части са оформени като плачове на Мати Болгария (с. 43—47, 51—53, 104, 114, 124, 145, 156—157,

¹ Непознатият Бозвели, с. 460.

² Писмо до Богориди (1842) Вж. М. Арнаудов. Неофит Хилендарски Бозвели, с. 482—483.

³ Писмо до хилендарски монах (1842). Цит. съч., с. 481.

⁴ В. Д. Стоянов. Цит. съч., с. 158—159.

159). Патосът на народното страдание прониква творбата, както и първия ѝ вариант „Просвещеный европеец“ (с. 335—336).¹ Докато в писмата Неофит прави лични изповеди, както ги диктува моментът, и е по-малко реторичен, в диалозите плаحوвете са осмислени като плачове на родината.

Воплите и риданията на Мати България, изблиците на удивление и възмущение, романтично-сентименталните екскурси в миналото, призивите за пробуждане на деен патриотизъм подсещат за сродни тиради на Мати Сербия и на Майка Гърция, но за разлика от образците Неофит влага много от своя личен начин за възприемане, изживяване и оформяне. В нито един от плаحوвете на неговите български съвременници не се долавят тези съкровени афекти, това органическо възбуждение, тази интензивност на багрите и символичност в картините на народните страдания. Достатъчно е да споменем описанията на продажбата на владишките катедри, раздаването на рушветите, грабежа на населението, робското мълчание и страха, пътуването на таксидиотите и пр. Достатъчно е да споменем точното описание на физиологическите и психическите спътници на преживяванията на Мати България:

От жалости сердце ми ся претръгна! Кравъта ми ся смръкна и замразна! Свестъта ми ся замая!

Тръпки я избуват, снагата ѝ с корвав пот ся роси, горкото ѝ сердце с остр меч ся коси!

Неофит търси винаги думи, които носят силен емоционален и чувствен тон:

Твоите рождбы са погориха от безчовечны карджалийцы и ся попариха от безсовестны яничеры и са уманены; ядоутовно, несносно и смертоносно тегло; на многогодишна живеница и верем. . . лек ся не нахожда; от страхът им смы са като нечувственны древия сцепили и не смеете да поддушните — освен като живы во ада църтите, въздышае и сос слезы си проклявае несчастный живот!

Плачът избива в патетични стонове, които трябва да стреснат и опомнят синовете на Мати България:

Ох! Чи кой другий из народъте може да претерпи и да понесе таковое несносное бремя, освен испадналият ти болгарский народ! Какво ли е на нейното умирствено и премалело горко сердце? И как ли толико години приглътва тая лютоядна горка утрово. . . живы уплаквающа в гроб невежества положеные си милии горки рожби! Всезнающий Боже!

Прави впечатление и наличието на специфични народни изрази, някои от които напомнят до известна степен езика на народната тъжачка: „Олеле! Горкана, горчица! Горката ви майка България живи незакопани неутешно да ви нарежда и уплаква! Тяжко и горко на горката вы клета майка!“

И така в съчиненията на Неофит Бозвели може да се наблюдава започналата още при Паисий еволюция на плаحوвете към патриотически миролог. Но дори и в тази форма те не могат да се задържат и се заменят от елегията, като запазват известно родство с тренетичната елегия (например „Обесването на В. Левски“ на Хр. Ботев).

Започнал „Мати България“ като патриотически миролог, Неофит превръща своето произведение в пламенен памфлет срещу гръцката духовна власт, за да премине в края към химнична проповед за отхвърляне духовния гнет и за национално възземање. Понесен от въодушевлението, възрожденецът отвърща поглед от настоящето, което извиква памфлетни избухвания и жалби и се устремава напред, към бъдещето: „Ето чи наста и времѣ да отметне туй умразно фанариотосонмищное бремя.“ Словото на Неофит приема енергията на химнично заклинание. И ако отново се явяват мотивите на страданието, то те са

¹ Цитатите от „Мати България“ са според изданието на М. Арнаудов „Непознатият Бозвели“; цитатите — от „Просвещеный Европеец“: Ив. Д. Шишманов. Един непознат труд на Неофит Бозвели, СбНУ, XVIII, 1901.

вече не елегически, а химнически почувствувани и изложени. Позоваването на настоящите страдания, припомнянето на миналата слава само възпламеняват волята за преодоляване на злото. Мати България се отдава на страстен позив към своите рожби да се отърсят от робството на Фенер, да опознаят себе си, своите вътрешни сили, да „запалят светилника на разума“, да вникнат в хода на историята, да се проникнат от вяра в тържеството на справедливостта, да изградят своето духовно отечество:

„Вам, вам говоря, милии ми рожбы! Послушайте. . . горката си прожалена стара мила майка, която ви с громкий жалостен глас. . . говори: Излесте, излесте от грекоманската. . . прелест. . . и почерпете премудрости благодати просвещения. . . и познайте сами себе си, Бога и неговата св. заповеди и чрез них, что ще да рече закон, суд, вяра, майка, баща, род и от чество! . . .

Чуйте прочее прежалостният си майчен громогласящий глас, стряснете ся и истрезвейте, почерпете чрез просвещения духа премудрости, духа разума! . . .

Оставете, прочее, милии ми рожбы! Оставете त्या, които вы толико години в пропасть погубили вводят слепии вожди и подир них вече не варвете . . . издирайте. . . за вашиите си предци. . . и познайте они каковы са были каковы сте! . . . До кога ли?“

Въпреки тромавия език в призива на Неофит се чувствава устремено химнично движение, долавя се реторически твърд ход, постигнат чрез императивните форми и настоятелните повторения на заклинанието, както и чрез тържествения тон на заключителната молитва.

5. ЕКСТАТИЧНА ПРОПОВЕД И ОДА

Докато във финала на „Мати България“ проповедта добива химническо движение, то в други случаи тя минава в пророчески видения и откровения, довели понякога до ода с непресторената афектация за въобразени или действителни събития.

Подобно на много свои съвременници (Андрей Робовски, Хр. Павлович, Р. Попович) проповедникът Неофит Бозвели се вдъхновява от библейските пророци, като не само прибягва до преки реминисценции от тях в речник, образи, епитети, но някакво странно родство го кара често да говори езика на възнегодувал пророк. В проповедта срещу лицемерието от края на 1841 г. Неофит се вживява в евангелската история за страданията на Христос, като вижда в нея своята собствена орис. Картината няма поетическа стойност, но тя характеризира добре екзалтацията на мисълта и чувството у автора, който ни налага виденията си чрез образно-афективния език на Библията. Отдаден на интензивно вживяване, понесен от противоположните афекти на възторг пред победата на доброто и на омраза към лицемерието и подлостта, Неофит неусетно минава към стихотворна импровизация:

Блесна ся светлината,
распасна ся мрачината!
Прогледна ся притворности покрывало
в като сущо крестално угледало!
Зефероживотворный воздух повея —
лицемеров покрывала развея! . . .

В писмата до Андрей Робовски от 1847 и 1848 г. Неофит предчувства състващия се над родината мрак на невежеството, победата на силите на разложението. Като Йеремия или Исай той вижда в осъществяване онова, което предрича, наблюдава застрашаващата беда като нещо, което вече става. Възрожденецът схваща и изживява словото като дело, като живо изпълнение. И тогава неговата проповед приема нещо от остротата на преживяванията, от екстаза, от хиперболичното и есхатологичното в образите, от халюцинаторното във виденията, познати в библейските творби: